

УДК 373.21

Надія Рогальська

ОСНОВНІ НАПРЯМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ЕТНОПЕДАГОГІЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У сучасну епоху в нашому суспільстві набрали оберти оновлення змісту освіти, відбувається переосмислення ціннісної освіти виховання, перегляд моральних орієнтирів молоді. Зрозуміло, що в такий час обов'язковою, суб'єктивною умовою, критерієм різнобічного прогресивного розвитку суспільства стає високий ступінь суспільної та індивідуальної моральної свідомості. Низка нормативно-правових документів, зокрема Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Державна національна програма Освіта (Україна XXI століття)», Базовий компонент дошкільної освіти, Державна програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 р. визначають нові цінності у вихованні. Тому необхідним є аналіз напрацювань з проблеми морального виховання молоді, значний внесок у теорію якого зробили видатні вчені української педагогіки Г. Ващенко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Їхні роботи стверджують необхідність морального виховання молоді на засадах використання народних засобів виховання дітей. У сучасних дослідженнях (І. Бех, А. Богуш, В. Кузь, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, М. Стельмахович) розкриваються нові підходи до використання народної виховної спадщини та залучення вихованців до національної культури, рідної мови, історії, мистецтва.

Відтак, метою статті є визначення напрямів морального виховання дітей і молоді в надбаннях українського народу в різні періоди розвитку України. Щоб цілеспрямовано і ефективно спроектувати зустріч молодого покоління з духовною спадщиною українського народу, необхідно на засадах історико-педагогічного пошуку і ретроспективного аналізу вивчити надбання української етнопедагогіки в галузі морального виховання дітей та узагальнити його для використання в період національного відродження освітніх інституцій.

Зазначимо, що в основу морального виховання народна етнопедагогіка заклала завдання виховання гуманістичної спрямованості особистості, її моральних якостей та цінностей, стійкого характеру та волі, культури поведінки, що залишається надзвичайно важливим і сьогодні. Поруч з цим не менш актуальними є засоби, які застосовували для формування громадянськості й лицерства, милосердя й доброти, працелюбності і бережливості, умінь жити за законами краси.

У словниках поняття «мораль» тлумачиться як: 1. «Доктрина або набір принципів дії, моральний кодекс». 2. «Така якість дії, завдяки якій ця дія, згідно з моральним кодексом, вважається правильною і відповідною

або не відповідною» [1, с. 461]. Мораль, оскільки вона виходить із соціальної кодифікації правильного і неправильного, може розумітися або як внутрішня, і відповідно є частиною особистого кодексу індивіда, або як зовнішня, яка нав'язується суспільством. «Мораль – суспільна інституція, яка виконує функцію регуляції поведінки» [9, с. 327].

Дослідники слов'янської старовини, історії Київської Русі і руських князівств доводять, що в народному виховному ідеалі завжди важливого значення надавалося формуванню моралі людини. Виховний ідеал людини вже в ті часи базувався на вірі в Бога, любові до ближнього, смиренності, працелюбності, правдивості, пошані до старших і батьків. Християнська педагогіка ставила за мету виховання у дітей доброти, милосердя, потреби турбуватися про хворих, убогих, сиріт; надавалася увага і вихованню правил культури поведінки. Дітей вчили слухати старших, шанувати їх, не перебивати, коритися їм, а до ровесників і менших любов мати, розмовляти без лукавств, більше думати, не займатися багатослів'ям [7].

У часи Київської Русі найвищим критерієм виховного ідеалу українців є любов до Батьківщини. За літописними даними – смерть за свободу рідної землі була почесною. Аналіз історичних і правових джерел свідчить, що важливим ідеалом народу залишається виховання моральних якостей молодого покоління і особливо акцентується увага на формуванні здатності боронити себе, свою родину, рідну землю від ворогів.

Не втрачає своєї актуальності такий ідеал і у часи виникнення «країни козаків». Багатотисячний визвольний козацький рух сприяв зародженню козацької педагогіки, яка формувала у підростаючих поколіннях почуття патріотизму, вірності своїй Батьківщині, національні і загальнолюдські цінності, прищеплювала високі лицарські якості, пошану до старших людей, жінок, прагнення допомогти іншим, бути милосердними, виховувала фізично загартованих, з міцним здоров'ям захисників рідного народу. Після ліквідації Запорізької Січі – основного осередку, який стимулював формування почуття патріотизму у молоді, героїчні традиції народу продовжували оспівувати кобзарі. Переборюючи переслідування шляхетської Польщі та царської Росії, вони ходили по селах та сповідували нащадкам думи героїчного характеру, як живе джерело історії, яким виховували любов до рідного краю і народу. Ці думи мали виховний вплив навіть на дітей дошкільного віку.

Із початком XVIII століття на формування морального народного ідеалу значний вплив мала сільська громада. Вона регулювала всі сторони життя селянства, сприяла об'єднанню та боротьбі народу за свої права проти соціального поневолення. Тому в його усній народній творчості відобразилися погляди на принципи організації життя сільської громади: «Більший чоловік громада, як пан», «Що громада скаже, то й пан не допоможе», «Копа переможе й попа», «Дружній череді вовк не страшний», «Що громаді, те і бабі». Сільська громада, разом з родиною, утверджувала

християнські норми морально-етичної поведінки молодого покоління. Насамперед, кожен мав пам'ятати про Бога, і відповідно до його заповідей поводитися у родині, у спілкуванні з людьми, у церкві. Зберігаючи рідну мову, традиції, звичаї, виховний досвід сільська громада формувала своєрідний світогляд народу як систему поглядів на релігійні, морально-етичні і звичаєві норми поведінки і домагалася їхнього дотримання підростаючим поколінням. Таким чином, розвиток народної моралі обумовлюється соціально-економічними, політичними умовами життя народу, формується на основі наступності та трансформації поколінь. Духовно-моральними ідеями були пройняті фольклор, обрядовість, побутові традиції та звичаї, а також пісні, думи, перекази, різні види народного мистецтва.

Проведений нами ретроспективний аналіз надбань української етнопедагогіки в галузі морального виховання дозволив визначити такі його складові частини: по-перше, це побутове виховання малої дитини засобами відповідної організації її побуту, раннім прилученням до моральних норм поведінки та спілкування. У процесі побутового виховання дорослі формували у дитини перші навички культури поведінки, ознайомлювали з навколишнім, членами своєї родини, вчили правилам спілкування з ровесниками та людьми старшого віку. По-друге, звичаєве виховання дітей, яке прилучало їх до звичаїв, обрядів і традицій як вияву високої духовної культури українського народу, тисячоліттями накопиченими досвідом наших предків. По-третє, особливу роль у народній виховній практиці приділяли формуванню громадянськості, лицарської честі, шляхетних якостей молоді, які дотепер не втрачають свого значного виховного потенціалу.

Аналізуючи надбання народної етнопедагогіки щодо побутового виховання дітей, зазначимо, що головну роль у формуванні моральних почуттів відігравала мати: «Мати народжує тіло дитини, мати народжує й душу», – казали в народі. Мати є першою природною вихователькою своїх дітей, доглядає їх, пестить, вчить розмовляти, стежить за фізичним і духовним розвитком. Саме під дією матері у дитини в ранньому віці пробуджуються й формуються почуття доброти, любові, чуйності, милосердя до інших людей, прагнення спілкування з іншими. Пантелеймон Куліш вказував: «Не полюбив матери, отца или по крайней мере кормилицы, няньки и товарищей детства, мы не полюбим в позднейшем возрасте людей, нам посторонних; и если наше сердце не будет трепетать от звуков той поэзии, которая создала наши колыбельные песни – немы будут для него высокие звуки, устремляющие нас к благовому и великому» [6]. Оскільки для дітей дошкільного віку характерні наслідування, емоційність, вразливість, народна педагогіка вимагала від матері відповідного способу поведінки в родині: вона повинна була бути спокійною, доброзичливою, веселою, лагідною, уникати сварок, гніву,

---

суму. Поведінка і вчинки матері були фактичним втіленням лагідності і щирості, емоційним вираженням схвалюваного і засуджуваного. Поведінка ж батька відзначалася проявами більш стриманих почуттів, а його слово було законом для дітей. Недарма в народі казали «Не навчив батько, не навчить і дядько», а характер батька, зокрема, його стриманість і мовчазність відображено в прислів'ї «Батькова лайка дужча за материнську бійку». Моральному вихованню дітей батько, який постійно турбувався про матеріальний добробут родини, як здавалося зовні, приділяв менше уваги: «Влітку у нього не було часу для занять з дітьми, а зимою тільки вечорами він сам заманює дітей до себе на руки, на коліна, дозволяє дітям трогати себе за ніс, вуса, вилазити на карк і ін., розповідає казки, тож діти раді, менш пустують і вважливі на тата» [7]. Цей опис свідчить про ніжну батьківську любов до своїх дітей, розуміння своєї відповідальності за їх виховання, прагнення з ними спілкуватися, турботу про щасливе дитинство своїх дітей. Батьків приклад для дітей, особливо хлопців, мав величезне значення. Спостерігаючи його відповідальне ставлення до праці, небагатослівність, стриманість у почуттях, але щиру любов до своєї сім'ї, до своїх дітей, прагнення забезпечити їм міцний добробут і статки, сини і дочки формували у своїй уяві ідеал господаря, голови роду. Хлопчики прагнули у всьому бути схожими на тата, переймали його погляди, моральні критерії, засвоювали від нього трудові навички і вміння господаря. Дівчатка ж у ідеалі доброго тата бачили риси свого судженого, батька своїх майбутніх дітей. Таким чином, роль батька у формуванні особистості дитини, особливо, коли йдеться про морально-духовне виховання, неоціненна. Його слова, його приклад, його поведінка та трудовий спосіб життя були законом і обов'язком у сільській родині, а отже, важливим формувальним чинником у вихованні моральних почуттів, свідомості та переконань. Це підтверджують і народні прислів'я: «Який ясен, такий клин, який батько, такий і син»; «Який куш; така й хворостина, який батько, така й дитина»; «По татку й дитятко»; «Батько рибалка, то й діти у воду дивляться».

Реалізація другого напрямку, окресленого нами, – звичаєвого виховання дітей в родині здійснювалася через їхнє прилучення до звичаїв, традицій і обрядів нашого народу протягом річного народного сільськогосподарського календаря. Саме завдяки звичаєвому вихованню моральний рівень молоді був досить високий. Як вказував видатний український педагог Григорій Ващенко, «...особливо велике значення у вихованні молоді мають святочні традиції. Урочиста вечеря перед Різдвом і Водохрещем, повні краси колядки і щедрівки, Великодні звичаї та інші – все це залишає свій благодатний слід навіть у душі немовляти» [2]. Цьому сприяло і устаткування селянської хати. У ній завжди на стінах, на почесному місці висіли образи, прикрашені традиційно вишитими рушниками. Перед образами висіла лампада, яку засвічували у святочні

дні. За українською традицією не можна було в хаті сидіти у шапці, лаятися, згадувати чорта.

У селянській родині дітей вважали «спасенієм», тому коли молилися Богу, завжди просили на діточок глянути. У свою чергу дітей при звичаювали до молитви з півторарічного віку. Спочатку їх вчили хреститися, а опісля – проводити молитву. Церква ж завжди підтримувала родину і допомагала у таких її починаннях. Усе життя сільської громади та кожної родини, зокрема, – господарська діяльність, сімейні взаємини, народні свята, традиції, звичаї формували у дітей цілу систему уявлень про норми людського співжиття та моралі. Отже, сільська родина за допомогою звичаєвого виховання засобами народного календаря, традицій, звичаїв і обрядів прилучала дитину до морального життя, формувала у неї моральну свідомість, терплячість, стриманість, милосердя, вчила жити за християнськими заповідями.

Про необхідність здійснення формування моральної свідомості у дітей змалку говорять народні прислів'я та приказки: «Малі діти – малий клопіт, великі діти – кий клопіт», «Добрі діти на ноги поставлять, а лихі з ніг зваллять», «Мати винувата, що дівка черевата». У вихованні моральної свідомості у дітей важливу роль відігравала наявність понять про належність до своєї родини та її честь. У народі це завжди вважалося обов'язковою складовою частиною формування особистості. Відомий учений П. Житецький писав, що «родство в поетических преданиях русского народа составляет своеобразный культ, вся народная этика сводится главным образом к так называемой семейной морали, основанно на чувстве родства» [3]. Незнання ж дерева свого роду, – вважали наші предки, – великий гріх, що обертається в наступних поколіннях тяжкими випробуваннями. Тому в сільській родині змалечку дітей знайомили зі своїм родом та народом. У дні великих поминальних свят (на Різдво, Великдень, Проводи, Храмові свята) завжди згадували членів свого роду, розповідали, якими вони були, чим займалися, які у них були діти тощо. У цей час в оселі стояло символічне дерево роду, перший вижатий снопик жита – дідух.

Відповідно до третього вказаного напрямку, у виховній практиці знайшло відображення виховання дитини у дошкільні роки її життя як майбутнього громадянина. Так, громадянські мотиви у вихованні дітей звучать уже в колисковій пісні матері: «Рости, синочку, в забаву – Козацтву на славу. Вороженькам на розправу...». Етнографічні описи свідчать, що дітей у сільській громаді вважали за маленьких громадян, а тому ставленню дорослих до дітей і відповідно дітей до дорослих надавали важливого значення. Так, звичай наказував, щоб дитина, зустрівши старшого, віталася з ним перша. Коли ж хто проходить повз тих, що стоять, повинен з ними привітатися перший, незалежно від свого віку; коли дитина зайде до чужої хати, вітається з господарями, то, незалежно

від віку, її прохають сідати [4].

Народна етнопедагогіка у вихованні дітей як майбутніх громадян, диференційовано враховувала особливості хлопчаків і дівчаток. Так, у вихованні хлопчиків особлива увага надавалася формуванню шляхетних якостей. Зокрема, це виражалось у привчанні хлопчиків шляхетно-шанобливо ставитися до жіночої статі та у формуванні у них якостей, які стануть їм у нагоді у майбутньому житті як захисникам Вітчизни. Загальновідомо, що вже дітей старшого дошкільного віку привчали скакати на коні, стріляти з лука, жити у степу («Степ та воли – козацька доля»). Дітям часто розповідали про рідну Україну, її захисників-лицарів, збуджуючи у дитячих душах вдячність, шану до них і прагнення продовжити їх свободолюбну боротьбу.

Отже, у процесі аналізу філологічного і етнографічного матеріалу ми встановили, що народна етнопедагогіка на перше місце серед вихователів дитини ставить родину та сільську громаду. Спосіб побутового життя родини, її характер спілкування з дітьми є визначальними щодо формування у них моральних уявлень, почуттів і культури поведінки. Діти завжди були активними учасниками сімейної, аграрної, звичаєвої обрядовості, що становить основну історично-пізнавальну цінність підходу до морального виховання молодого покоління. Правомірність цього підтверджується сучасними науковими психолого-педагогічними дослідженнями. Українська сім'я постійно турбувалася про моральне виховання, прагнула, щоб сприятлива родинна атмосфера впливала на формування позитивної морально-емоційної сфери дитини. Також важливого значення в народі надавали формуванню у дітей моральних уявлень та привчанню до правил моральної поведінки. Здійснюючи активізацію морального досвіду дитини, родина домагалася пробудження у дітей моральної свідомості. Із позицій сьогодення, надзвичайно актуальним є відродити властиві українському народу уявлення молоді про свій рід, родовід, народ і Батьківщину. На наш погляд, усе ці напрями морального виховання дітей та молоді вимагають реалізації в сучасному сімейному та суспільному вихованні, що і становить зміст подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой толковый психологический словарь : в 2-х т. / Ребер Артур ; пер. с англ. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; «Изд-во ВЕЧЕ», 2001. – Т. 2. – 560 с.
2. Ващенко Г. Виховання любові до Батьківщини: Націоналізм і інтернаціоналізм / Г. Ващенко. – Лондон, 1954. – 221 с.
3. Житецький П. Малорусские вирши нравоучительного содержания / П. Житецький // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 390–397.
4. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села: (с. Старосілля) /

- Н. Заглада. – К., 1930. – 81 с.
5. Кобальчинська Р. Дитяча молитва / Р. Кобальчинська // Народний календар на 1994 рік. – К., 1994. – С. 80.
  6. Кулиш П. Записки о Южной Руси : соч. : в 2 т. / П. Кулиш. – СПб, 1856–1857. – Т. II – 242 с.
  7. Матеріали до української етнології. – Т. XV. Селянські діти: Етнографічний нарис / написав М. Дерлиця. – Львів, 1912. – 130 с.
  8. Матеріали до українсько-руської етнології т. VIII. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: з полудневої Київщини / зібрав Мр. Г. – Львів, 1907. – 97 с.
  9. Педагогика: Большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич. – Мн. : «Соврем слово», 2005. – 720 с.
  10. Рогальська Н. В. Розвиток надбань української дошкільної етнопедагогіки та їх використання в сучасному дошкільному закладі : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Надія Василівна Рогальська. – К., 1996. – 174 с.